

Grau d'Estudis Literaris

Treball de Fi de Grau

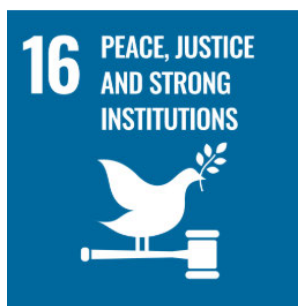
Curs 2024-2025

La literaturització de la Guerra Civil espanyola:
memòria, ficció i ideologia en la narrativa de la reconciliació

Xènia Micolau Ventura

Tutor: Bernat Padró Nieto

Barcelona, 18 de juny del 2025

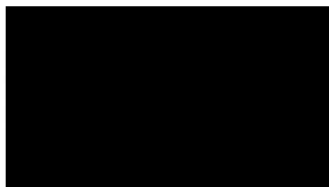

Amb aquest escrit declaro que sóc l'autor/autora original d'aquest treball i que no he emprat per a la seva elaboració cap altra font, incloses fonts d'Internet i altres mitjans electrònics, a part de les indicades. En el treball he assenyalat com a tals totes les citacions, literals o de contingut, que procedeixen d'altres obres. Tinc coneixement que d'altra manera, i segons el que s'indica a l'article 18, del capítol 5 de les Normes reguladores de l'avaluació i de la qualificació dels aprenentatges de la UB, l'avaluació comporta la qualificació de "Suspens".

Barcelona, a 18 de juny del 2025

Signatura:

Resum: Aquest treball pretén fer una lectura crítica de les novel·les publicades a partir de l'any 2001 – data en què es publica *Soldados de Salamina* de Javier Cercas – que tematitzen la Guerra Civil espanyola. Es parteix de la hipòtesi que la nova narrativa de la Guerra Civil espanyola, tot i presentar-se com una eina de recuperació de la memòria històrica, duu a terme l'operació contrària i reproduceix el relat històric proposat durant la transició democràtica espanyola que despolititza el relat del conflicte. Per analitzar aquesta qüestió, es fan dialogar les obres amb un marc teòric que inclou les aportacions de David Becerra Mayor, Marianne Hirsch, Fredric Jameson i Francis Fukuyama, amb l'objectiu de revelar les estratègies narratives que contribueixen a la clausura ideològica del passat i a la consolidació simbòlica d'un present aparentment pacificat.

Paraules clau: memòria històrica | postmemòria | Guerra Civil espanyola | transició democràtica | despolitització | literaturització de la història

Abstract: This paper aims to provide a critical reading of the novels published from 2001 – the year in which Javier Cercas' *Soldados de Salamina* was published – that thematicise the Spanish Civil War. It is based on the hypothesis that the new narrative of the Spanish Civil War, despite being presented as a tool for the recovery of historical memory, carries out the opposite operation and reproduces the historical story proposed during the Spanish democratic transition that depoliticizes the story of the conflict. To analyze this question, the novels engaged in a dialogue with a theoretical framework that includes the contributions of David Becerra Mayor, Marianne Hirsch, Fredric Jameson and Francis Fukuyama, with the aim of revealing the narrative strategies that contribute to the ideological closure of the past and the symbolic consolidation of a seemingly pacified present.

Key words: historical memory | postmemory | Spanish Civil War | democratic transition | depoliticization | fictionalization of history.

TAULA DE CONTINGUTS

1. INTRODUCCIÓ	5
2. LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA ESPANYOLA I LES POLÍTIQUES DE LA MEMÒRIA	7
2.1 <i>De la dictadura a la democràcia: una reforma pactada.....</i>	<i>7</i>
2.2 <i>El reclam per les polítiques de la memòria</i>	<i>8</i>
2.3 <i>Revisió del relat hegemònic: lectures crítiques de la Transició</i>	<i>9</i>
3. EL <i>BOOM</i> LITERARI DE LA MEMÒRIA: UNA NOVA NARRATIVA SOBRE LA GUERRA CIVIL	11
3.1 <i>De la memòria al producte: institucionalització i èxit de la narrativa memorial</i>	<i>11</i>
3.2 <i>Soldados de Salamina, una nova novel·la històrica de la Guerra Civil</i>	<i>12</i>
4.1 LA MERCANTILITZACIÓ I CONSTRUCCIÓ POSTMODERNA DE LA HISTÒRIA.....	15
4.1 <i>La qüestió de la postmemòria en la nova narrativa guerracivilista</i>	<i>15</i>
4.2 <i>La fi de la història i el pensament postmodern</i>	<i>17</i>
4.3 <i>El mirall postmodern i la desactivació crítica en la nova narrativa de la Guerra Civil..</i>	<i>19</i>
5. LA LITERATURITZACIÓ DE LA HISTÒRIA EN LA NOVA NARRATIVA DE LA GUERRA CIVIL	21
5.1 <i>Narratives de la memòria: Estratègies literàries en la representació aïdeològica i despolititzada de la Guerra Civil</i>	<i>23</i>
6. CONCLUSIONS	27
7. BIBLIOGRAFIA.....	30

1. INTRODUCCIÓ

En els darrers vint-i-cinc anys s'ha produït en l'àmbit estatal un important auge de publicacions novel·listiques centrades en la Guerra Civil espanyola. El creixement exponencial de títols guerracivilistes ha permès l'establiment d'un nou corpus literari que recupera el passat des de la mirada dels qui no visqueren el conflicte original, però que s'han proposat la seva reescriptura i reelaboració a partir de la memòria generacional.

Aquesta monografia pren l'article «El nuevo efecto Cercas» (Catelli, 2002) per establir el marc cronològic del corpus analitzat, determinant l'any 2001, amb la publicació de *Soldados de Salamina* (Cercas, 2001), com el tret de sortida d'aquesta nova narrativa. La publicació de la novel·la de Cercas coincidí amb l'època del reclam per les polítiques de la memòria, i el nou corpus s'edificà en l'atmosfera d'una necessitat de recuperació del passat. Que la nova novel·la memorialista aparegués en paral·lel a les polítiques per la memòria, podria suggerir un treball en comú per la recuperació de la memòria històrica des d'una revisió crítica del passat i del present. La hipòtesi que guia aquest treball, però, sosté que el gruix de novel·les analitzades a partir de la data establerta s'inscriuen en una estètica i ideologia que tendeix a clausurar i blindar el relat històric evitant una recuperació conscient i crítica del passat. Així, les novel·les seleccionades haurien reforçat la ideologia hegemònica del present, hereva dels consensos polítics articulats durant la transició democràtica espanyola.

A partir d'aquí el que es planteja és un estudi del corpus literari guerracivilista guiat fonamentalment per les propostes teòriques de David Becerra Mayor a *La Guerra Civil como moda literaria* (2015). L'autor identifica un conjunt de mecanismes formals i discursius que són característics d'aquesta nova proposta literària que cataloga com a apolítica, desideologitzada i profundament arrelada a la ideologia hegemònica del present. Així, el treball examinarà aquells mecanismes emprats per les novel·les seleccionades que clausuren el conflicte històric en comptes de promoure una lectura crítica i desautomatitzada que permetria qüestionar les estructures històriques espanyoles.

Finalment, s'articularà un marc teòric basat en diverses propostes teòriques complementàries. En primer lloc, es prendrà el concepte de postmemòria encunyat per Marianne Hirsch, una proposta que analitza com, les generacions que no visqueren moments històrics traumàtics en fan una representació memorialística a través de la producció artística i cultural. A continuació, es prendrà la tesi de la «Fi de la Història» de Francis Fukuyama amb l'objectiu de

contextualitzar la narrativa memorialista dins d'un escenari ideològic marcat per la consolidació del capitalisme liberal com a horitzó únic, i finalment, es discutiran les estratègies emprades per les novel·les seleccionades a la llum de la teoria de Fredric Jameson, entenent l'era postmoderna com un moment de desactivació crítica de l'art, on les produccions culturals tendiran a reforçar l'ordre hegemònic del capitalisme avançat, i en aquest cas també l'ordre simbòlic de l'Espanya actual.

2. LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA ESPANYOLA I LES POLÍTIQUES DE LA MEMÒRIA

2.1 De la dictadura a la democràcia: una reforma pactada

Amb la mort al llit el 20 de novembre de 1975 del dictador Francisco Franco s'encetà el que ha estat convencionalment conegut com el període de la Transició espanyola (Terradillos Basoco, 2010), un procés que dugué l'Estat Espanyol de la Dictadura a la Democràcia. Aquest procés articulat a través d'un conjunt de reorganitzacions i canvis, lluny de trencar amb l'etapa dictatorial, es va executar transitant a través de la llei, sota el lema «De la Ley a la Ley, a través de la Ley»¹ i culminaria amb el restabliment de les institucions democràtiques a l'Estat espanyol.

La Transició democràtica ha estat considerada per alguns com el gran artífici que permetria la reconciliació entre les «dues Espanyes» enfrontades des de l'inici de la Guerra Civil l'any 1936, fins a la mort del dictador l'any 1975. Amb el final del règim franquista, doncs, s'encetaria el procés per eliminar aquesta distinció, sota la idea d'una única Espanya unida (Yeste, 2010: 1). Qüestions com el consens i la fraternitat entrarien en joc per eliminar qualsevol rastre d'enfrontaments de caràcter polític i social, però per dur a terme aquest procés, s'hauria de construir una democràcia basada en l'oblit i el perdó sense distincions. Aquesta proposta va situar a les víctimes i botxins del franquisme al mateix nivell davant la llei; exculpan els empresonats opositors del règim per causes polítiques i a la vegada impeding la revisió i la condemna dels crims del franquisme (Moreno Fonseret & Candela Sevilla, 2018), i entrant en vigor amb la Llei 46/1977, del 15 d'octubre, d'Amnistia².

A l'article «Transiciones a la democracia» recollit dins de la *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (1990), Juan J. Linz exposa quines han estat a escala internacional les diferents estratègies que han dut règims autoritaris i totalitaris a la democràcia. Linz, convocant Alfred Stepan (1986), explica que fins a la data s'han observat fins a deu vies diferents arreu del món per transitar d'un règim dictatorial a una organització democràtica. L'autor agafa l'Estat espanyol com un cas més d'estudi, i en parlar de la transició de la dictadura a la democràcia espanyola, argumenta que el que comportà la mort del dictador

¹ La frase s'atribueix a Torcuato Fernández-Miranda i és recollida a *El guionista de la Transición: Torcuato Fernández-Miranda, el profesor del Rey* (Fernández-Miranda, 2015), una biografia escrita pel seu nebot-net i periodista Juan Fernández-Miranda.

² S'inclouen com a amnistades les accions d'implicació política i sindicalista tipificades com a delictes per la legislació franquista, «los delitos y faltas que pudieran haber cometido las autoridades, funcionarios y agentes del orden público, con motivo u ocasión de la investigación y persecución de los actos incluidos en esta Ley» (art. 2.e) i finalment «los delitos cometidos por los funcionarios y agentes del orden público contra el ejercicio de los derechos de las personas» (art. 2.f Llei 46/1977, de 15 d'octubre de 1977, d'Amnistia).

Francisco Franco va ser l'inici d'un procés de transformació, d'una reforma pactada on una part de la classe política del règim de franquista va prendre la iniciativa. Segons Linz, l'estratègia de la ruptura rarament és viable sense una situació revolucionària, i per tant la pactada Transició espanyola només pot ser pensada com una reforma.

Des d'aquesta òptica el 20 de novembre de l'any 1975 s'encetà un període de reforma que culminaria el 29 de desembre del 1978 amb la publicació de la Constitució espanyola al *Boletín Oficial del Estado* (BOE). La Constitució esdevingué la norma suprema i el fonament jurídic de l'Estat a partir de la data marcada, i conduí al que ha estat catalogat per la *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica* (ARMH), com una democràcia de baixa intensitat: «la consolidación de una democracia de baja intensidad, cuyos déficits en términos de participación ciudadana, cultura democrática y respeto a los derechos humanos se hacen cada día más evidentes» (Pàgina web ARMH). En la redacció d'aquesta nova constitució entrà en joc la voluntat de suprimir i soterrar el passat dictatorial i repressiu per temor que conduís a una nova etapa de revolucions i qüestionaments de la proposta del nou Estat. Aquesta voluntat es traslladà al text constitucional mitjançant l'omissió a qualsevol referència a les víctimes del franquisme i a la democràcia de la Segona República (López Barceló, 2018: 1).

2.2 El reclam per les polítiques de la memòria

Des de la mort de Francisco Franco l'any 1975 fins a l'aprovació de la Llei 52/2007, de Memòria Històrica (LMH) transcorrerien més de vint-i-cinc anys, aprovant-se finalment el 26 de desembre de l'any 2007. Aquesta primera llei reconeixia les víctimes de la Guerra Civil i la Dictadura, però no el procés d'obertura de fosses comunes (Terradillos Basoco, 2010). La LMH seria qüestionada per historiadors i associacions com la ARMH per la seva relativa i escassa implicació amb la problemàtica de la memòria històrica, però no seria fins al 19 d'octubre de 2022 que entraria en vigor la Llei 20/2022 de Memòria Democràtica d'Espanya (LMD). Amb l'aprovació d'aquesta llei, l'Estat es comprometia finalment a la recuperació i difusió de la memòria democràtica.

A l'espera de la redacció i aplicació de la LMH i la LMD l'any 2000 es fundà l'ARMH, una entitat privada articulada de manera paral·lela a l'Estat, que no comptaria amb el suport de les institucions del nou govern. Des del moment de la seva fundació, l'ARMH ha treballat per la recuperació de la memòria històrica des d'un punt de vista crític envers el procés de transició de la dictadura a la democràcia espanyola. A l'apartat «La legislación de la transición: configuración y consolidación jurídica del pacto de olvido» de la pàgina web oficial de l'associació, es proposa que per transitar cap a una democràcia sòlida es van haver de suprimir

les nocions de vencedors i vençuts. La dissolució d'aquestes categories negava l'impacte que havien tingut en els simpatitzants del bàndol vençut, les accions de repressió comeses per les institucions franquistes durant els gairebé quaranta anys de dictadura. Aquesta negació deixà una ferida oberta en les víctimes, simpatitzants republicans i les posicions antidictatorials, que no només s'executaria en l'àmbit discursiu, social o simbòlic, sinó a través de l'omissió del dret a la memòria. Així doncs, per consolidar la nova democràcia es van haver de configurar els pactes de l'oblit i el silenci: «Tres fueron los puntos que caracterizaron este pacto de olvido: amnesia, amnistía y equidistancia» (Pàgina web ARMH). L'Amnèsia i l'Amnistia són proposades com dues configuracions de l'oblit, sent la primera un oblit a nivell personal, i l'Amnistia a nivell col·lectiu. L'existència d'ambdues neix del gran relat de l'Equidistància, que generà un discurs mític del passat, on hi havia cabuda per una generalització de culpes que impedeix una revisió real del passat. Així, aquests tres grans pilars de la reforma democràtica suposaren per la societat espanyola de finals de segle els eixos vertebradors de la reconciliació.

2.3 Revisió del relat hegemònic: lectures crítiques de la Transició

La primera rebuda de la Transició espanyola en l'àmbit estatal i internacional va ser exitosa, de fet, va ser considerada i exposada com tot un procés de reorganització ideal i pacífic, que transitava del règim franquista a la democràcia (Yeste, 2010: 2). A posteriori però, al llarg del gairebé mig segle que ha transcorregut des d'aleshores, han aparegut noves opinions que difereixen de la primera valoració que es va fer de la Transició com un gran símbol del poder unificador i transgressor del nou Estat.

Bénédicté André-Bazzana assenyala a *Mitos y mentiras de la Transición* (2006) quines han estat les diferents consideracions que s'han donat de la Transició al llarg dels anys. André-Bazzana explica que la primera rebuda idealitzada de la Transició a escala nacional i internacional, amb els anys es presentaria com un artífici al servei de l'Estat i la seva necessitat de dibuixar una ideologia hegemònica. Segons l'autor, la memòria deforma el passat, l'oculta, el desdibuixa i el construeix, i la memòria construïda nacionalment a l'Estat espanyol de finals del segle XX i principis del segle XXI, ha provat de mitificar el passat. Aquesta mitificació hauria permès presentar els processos de transició de la dictadura espanyola a la democràcia com a ideals, un discurs que posteriorment serviria per reforçar el present. André-Bazzana ens proposa un canvi d'òptica que consisteix a considerar la Transició espanyola com un mite que amaga una realitat que s'ha volgut ocultar, una narració simbòlica i una construcció al servei dels interessos de l'Estat.

La imagen positiva, ideal e idealizada que desde hace veinte años se viene difundiendo de este proceso en España y en el extranjero, tal vez tiene como corolario una cara oculta mucho más sombría: la pasividad de los ciudadanos, la debilidad de los valores democráticos, incluso el regreso a determinadas prácticas autoritarias que se creían definitivamente desaparecidas con la muerte de Franco (...) Esta cara oculta sería entonces el reverso de una medalla que se otorgó a España demasiado fácil y rápidamente (André-Bazzana, 2006: 327).

Si partim d'aquesta òptica, la Transició pot ser pensada com un artifici ideat per la construcció d'un passat mític i deslligable del present que permeté una reforma sense trencament real amb el passat. Aquesta reforma negà l'impacte en la societat espanyola del segle XXI dels conflictes i el règim que dominà l'Espanya del segle XX. En el relat construït del passat s'insereixen qüestions com la de la guerra fratricida, la generalització de culpes basada en el discurs de l'equidistància i la conflictivitat donada en èpoques de la Segona República com a únic antecedent de la Guerra Civil (Greppi, 2008). Aquests discursos no només impedeixen una revisió i condemna de la dictadura sinó que neguen les qüestions històriques i polítiques que van dur al cop d'estat del 1936. El relat dels bàndols enfrontats infantilitza i oblida els motius polítics, històrics i socials que dugueren al cop d'estat, així com la pujada del feixisme a tot Europa a principis del segle XX, i serà justament aquest relat el que s'insereix en la concepció del passat de la societat espanyola, que no seria fins als anys 2000 que es començà a mobilitzar per desenterrar el passat i fer justícia a la memòria (Becerra Mayor, 2015).

En aquest context de creixent interès pel passat conflictiu del segle XX, i a la vegada que aparegué l'ARMH i les diferents entitats i associacions privades per la recuperació de la memòria, és on es donà un remarcable auge de publicacions de caràcter literari, cinematogràfic i artístic que prenen la Guerra Civil com a punt de partida i eix narratiu. La publicació de *Soldados de Salamina* (2001) marcà l'inici de la moda literària de la Guerra Civil i el creixent nombre de publicacions durant les dues primeres dècades del segle XXI (Becerra, 2015). Ara bé, caldrà qüestionar-nos quines han estat les estratègies narratives d'aquestes novel·les engendrades en una Espanya on el passat ha estat mitificat, deslligat del present i enterrat en nom de la reconciliació. Serà imprescindible doncs interrogar-nos quin ha estat l'impacte dels pactes d'oblit i silenci en la narrativa de principis de segle, i fins a quin punt aquestes novel·les han estat capaces de superar el buit històric del segle XX imposat des del nostre passat més recent; el passat de la Transició democràtica.

3. EL *BOOM* LITERARI DE LA MEMÒRIA: UNA NOVA NARRATIVA SOBRE LA GUERRA CIVIL

3.1 *De la memòria al producte: institucionalització i èxit de la narrativa memorial*

La Guerra Civil espanyola ha esdevingut des de principis de l'últim segle el gran tema sobre el qual edificar un nou corpus literari. En el context en què la necessitat d'una memòria històrica guanyava terreny, aparegueren les primeres novel·les d'aquest nou corpus literari, novel·les escrites per generacions de fills i nets dels testimonis de la guerra. Així doncs, en aquestes dues primeres dècades del nou segle, hem vist el que anomenem el *boom* de la novel·la de la Guerra Civil, a partir del qual s'ha donat una sobreexplotació del tema, mogut per l'alt rendiment econòmic d'aquestes produccions. Centenars de novel·les han estat escrites inserint relats individuals, col·lectius i familiars en el context de la guerra (Becerra, 2015). Hem pogut veure històries diverses, totes elles agrupades dins del marc del conflicte bèl·lic espanyol, però que el releguen a la vegada a un segon pla. La Guerra Civil ha passat a funcionar com un teló de fons davant del qual representar infinitud d'històries diferents per les quals la guerra és sols un escenari deslligable del conflicte intern de l'obra.

Si fem un cop d'ull a les contraportades dels llibres del corpus narratiu de la Guerra Civil veurem com és la mateixa crítica la que ha estat encarregada de generar una valoració positiva d'aquestes obres. No falten qualificacions d'aquests relats com a «imprescindibles, vitals, apassionants, brillants», fet que ha propiciat que molts d'ells esdevinguin ràpidament best-sellers. L'any 2003 la crítica va descriure *La voz dormida* (Chacón, 2003), com una novel·la imprescindible «Pocas novelas podemos calificar de imprescindibles. *La voz dormida* es una de ellas... »³, esdevenint un dels grans fenòmens de principis de segle. Una rebuda similar a la de *La voz dormida* havia estat la de *Soldados de Salamina* de Javier Cercas l'any 2001, a partir de la qual es donaria un creixement exponencial de l'escriptura de novel·les sobre el conflicte bèl·lic espanyol i la postguerra. L'èxit dels *Episodios de una guerra interminable* (Grandes, 2010-2020) o *El tiempo entre costuras* (Dueñas, 2009) són la demostració de com la literatura de la Guerra Civil espanyola era una temàtica encara central a les portes de la segona dècada d'aquest segle, i una moda literària que continuava configurant-se. Del fenomen de la moda literària i el creixement exponencial de títols de la Guerra Civil des de principis de segle ens en parla David Becerra a *La Guerra Civil como moda literaria* (2015). Becerra explica que

³ No s'indica l'autoria d'aquesta afirmació, però és recollida a la contracoberta de *La voz dormida* de Dulce Chacón publicada l'any 2003.

novel·listes i editors han trobat en aquestes novel·les una mina d'or d'alt rendiment, i que la clau de les històries que expliquen és la poca implicació d'aquestes amb el decorat, és a dir amb la Guerra Civil:

La Guerra Civil parece constituir un reclamo publicitario y cualquier trama, sea del tipo que sea, puede funcionar mejor si el conflicto bélico nacional se encuentra presente (...) la Guerra Civil no cumple otra función que la de ser telón de fondo para una trama que bien podría sostenerse en otro contexto histórico (Becerra Mayor, 2015).

3.2 Soldados de Salamina, una nova novel·la històrica de la Guerra Civil

L'any 2001 es va publicar una de les més ben aclamades novel·les de la Guerra Civil; *Soldados de Salamina*. Seria erroni dir que va ser la primera novel·la que insereix el conflicte bèl·lic espanyol en el seu argument, però el que sí que podem dir és que és la primera que ho farà des d'un nou enfocament. Nora Catelli l'any 2002 publicà a *Babelia*, el suplement literari d'*El País*, una crítica anomenada «El nuevo efecto Cercas», on determinava l'aparició d'una nova novel·la de la Guerra Civil. Catelli digué que la novel·la de Cercas encetava una nova manera d'aproximar-nos al passat conflictiu del nostre país. Fins al moment, les novel·les que s'havien ocupat d'aquest tema ho havien fet des d'un present viu, des d'una narrativa immediata de la història i amb una implicació de la guerra real en l'argument. A partir de Cercas però, això canvià: la guerra civil va passar a ser un decorat sobre el qual escriure una història que podria funcionar en qualsevol altre escenari, i es dugué a terme el primer pas per la liquidació de l'actualitat que posteriorment duria a la liquidació de la història, un fet visible en les novel·les que s'han anat publicant.

Així doncs, Nora Catelli dirà que Javier Cercas converteix l'actualitat en passat: «Puede decirse que Cercas (...) escribió la primera novela histórica de la guerra civil.» (Catelli, 2002). Des d'aquest enfocament les novel·les del nou corpus de la Guerra Civil es caracteritzen per una construcció i estructura narrativa que divergeix de la manera en què havien estat escrites les narratives de la Guerra Civil anteriors a la data marcada per la publicació de *Soldados de Salamina*. Un dels trets que definirà aquesta nova novel·la històrica és una qüestió ja plantejada i central en la tesi de Becerra; la Guerra Civil com un decorat sobre el qual construir una història. La guerra es troba en aquestes històries relegada a un segon pla, fa soroll i és present, però no es presenta amb prou força per dictaminar el curs de l'argument. En alguns casos, fins i tot, sembla incapaç de pertorbar als seus personatges com si el renou que fa fos el soroll d'uns altaveus llunyans o d'una pel·lícula a baix volum incapaç de generar una tensió real. A *Los colores de la guerra* (Arce, 2002) ho veurem així:

-Estaria así la vida entera

-En medio de un bombardeo?

-Besándote entre bombas. O en el infierno. Pero besándote...

-Y yo con mis dedos enredados en tu pelo. Cómo me gusta tu pelo largo. No te lo cortes nunca (Arce, 2002: 38-39).

Per altra banda, la segona qüestió que Catelli marcarà com a característica d'aquest gruix de novel·les és com es construeix i s'articula el relat. Cercas desvelarà un passat primerament ocult a partir de les estratègies del gènere d'aventures i el gènere policíac. A partir de *Soldados de Salamina* veurem com el cronotop de la novel·la policíaca i d'aventures prenen forma en la narrativa del passat bèl·lic espanyol. Moltes de les novel·les engegaren el seu argument a partir de la troballa d'una fotografia antiga, un objecte perdut o la necessitat de resoldre un relat incomplet explicat per un familiar, un amic. A *Soldados de Salamina* el protagonista és un escriptor identificable amb Cercas, que descobreix la història de l'escriptor falangista Rafael Sánchez Mazas a partir d'una entrevista amb el seu fill Rafael Sánchez Ferlosio. L'escriptor, que en el moment travessa una crisi d'escriptura, se centrarà en la història del soldat republicà que salvà la vida a Sánchez Mazas transformant això en l'espurna per revifar la seva escriptura i desvelar una veritat enterrada en el passat. La història presentada com una empresa en nom de la memòria és escrita per Cercas a partir de les estratègies de la novel·la industrial, deslligant-se del passat i generant un distanciament, que serà clau per entendre l'enfocament de les novel·les posteriors a aquesta.

Els personatges d'aquesta nova novel·la històrica emprenen un viatge en nom de la recerca i la memòria, un viatge que es veurà estroncat diverses vegades per imprevistos, que altres vegades tirarà endavant a partir de troballes i pistes, i que culminarà amb un descobriment que calarà en el lector a través de la nostàlgia i la valoració afectiva del passat. David Viñas a *El enigma del best seller* (2009) defineix aquesta estructura com la clau per l'èxit de les noves novel·les de la Guerra Civil, i més concretament del fenomen literari de *Soldados de Salamina*. De fet, Viñas citant a Pozuelo Yvancos dirà que la novel·la de Cercas, així com moltes d'altres que apareixerien després, s'estructuren a partir del que Yvancos determina «la almendra nuclear de los buenos relatos» (Pozuelo Yvancos, 2004: 280), i aquesta és la recerca. Viñas dirà que aquesta construcció del relat és l'estructura elemental de la novel·la policíaca i que el tret distintiu de la novel·la de Cercas és que ha aconseguit encaixar el relat històric en aquesta estructura. Hi ha la menció d'un passat a descobrir, un passat històric, segons l'autor real, i aquest passat es desvela a partir d'una mena de *work in progress* on apareixen enigmes, pistes, personatges, problemàtiques i anècdotes que primerament semblaran irrellevants, però que a

poc a poc esdevindran la peça clau. La novel·la està pensada en la seva totalitat a partir de les lògiques de la novel·la policíaca, però el «detectiu» és un escriptor, i el passat és el seu objecte d'estudi, un passat que lluita per presentar-se com una veritat històrica, segons Cercas; un relat real.

Així, la nova novel·la de la Guerra Civil ha fet ús d'estratègies pròpies d'altres gèneres en la construcció de la seva estructura, i a la vegada ha anat establint els seus propis patrons, que a causa del ràpid i creixent nombre de publicacions d'aquest corpus en sols una dècada, han esdevingut patrons clarament identificables. Aquests patrons asseguraren l'èxit en el mercat, però a la vegada han tingut unes conseqüències concretes en la nova manera de tractar el passat conflictiu del nostre país. A *¡Otra maldita novela sobre la guerra civil!* (2007)⁴ Isaac Rosa evidenciarà mitjançant una construcció irònica, els mecanismes d'aquesta nova novel·la del conflicte espanyol. L'estratègia d'un interrogant del passat que crida el protagonista a iniciar un viatge de recerca, la narrativa a partir del *work in progress*, la liquidació de l'actualitat i la posició del passat en aquestes novel·les com un teló de fons sobre el que construir qualsevol història literària, han dut la novel·la de la Guerra Civil a l'alta rendibilitat econòmica però també a la liquidació del passat. Amb el temps, a més, aquestes novel·les haurien resultat una fórmula prou recurrent per a esdevenir fins i tot irònica. Rosa, a *Otra maldita novela sobre la guerra civil*, reprèn *La malamemoria* (1999), una novel·la que ell mateix havia escrit anys abans —i que representa el relat prototípic d'aquesta narrativa—, i insereix al final de cada capítol una reflexió paròdica sobre com s'articulen els mecanismes d'aquest corpus literari a partir de la figura del «lector impertinent» El final de l'últim capítol de la novel·la fa així:

La primera vez que recorrió esta carretera, el viaje de Madrid al sur lo hizo instalado en la incertidumbre, llevado en verdad más por su propio hastío que por un verdadero interés en conocer algo, en descubrir un pueblo que tampoco significaba nada todavía. Fue solo a partir de pequeñas pesquisas, cuando los interrogados se empeñaban en negarlo todo, en alejarle de su búsqueda, cuando comenzó a tener interés y un ligero presentimiento de que aquel viaje podía ser el principio de algo (Rosa, 2007: 442).

La fórmula i els tòpics literaris de la novel·la de la Guerra Civil són visibles per si mateixos en el relat, però per via d'un exercici irònic, l'autor s'encarrega d'evidenciar-los mitjançant un discurs vehiculat pel «lector impertinent» present al llarg de tota la novel·la:

Un final, por supuesto, altisonante y pomposo, a la altura del crescendo narrativo. Lleno de expresiones cursis (sería cansado reproducirlas ahora, basta releer el casi epílogo), y mucha

⁴ *Otra maldita novela sobre la guerra civil* (2007) és una revisió i reescriptura de *La malamemoria*, (1999) una novel·la prèvia del mateix Isaac Rosa. La novel·la es divideix en els capítols publicats a *La malamemoria* en lletra rodona, i els comentaris i reflexions del nou «lector impertinent» referents a la construcció estilística d'aquests capítols en cursiva. Es mantindrà doncs la cursiva corresponent.

palabrería hueca y sonajera. «Que un viaje pueda ser el principio de algo o el final de nada» Muy bien, suena muy bien. Clin, clin, clin. Runrún runrún. ¿Y por qué no decimos que un viaje pueda ser el final de algo o el principio de nada? Y así con todo. Hagan la prueba de intercambiar párrafos de orden, adjetivos de una a otra frase. (...) Sigue diciendo lo mismo, con ese sonido de campanillas, (...) que nos deja, en la última página, en la última línea, con una sonrisa satisfecha (Rosa, 2007: 444).

És per això que quan parlem de la nova literatura de la Guerra Civil, parlem d'una literatura que lluny de qüestionar el passat des d'una força revolucionària, el narra des d'un punt nostàlgic i distant que a partir de clixés, tòpics i expressions sensacionalistes, busca satisfer el lector reafirmant la nova Espanya consolidada a partir de la Transició democràtica. En aquesta nova Espanya, basada en un silenci i oblit, la narrativa que triomfa és aquella on el silenci imposat només és revisat si la seva tasca final és la de reafirmació del present, si al final de les noves novel·les, s'aconsegueix un enaltiment de la nostra actualitat magnificant-la i aïllant-la del passat.

Així doncs, si seguim l'òptica de Nora Catelli, *Soldados de Salamina* hauria estat l'obra fundacional de la nova novel·la de la Guerra Civil, proposant una manera de revisar el passat a partir de lògiques diferents de les que havien regit la narrativa del conflicte espanyol anterior a la novel·la de Cercas. La història ha estat, per tant, en aquestes dues últimes dècades sotmesa a les lògiques del mercat, i hem assistit al que denominem la literaturització de la història. Cada any es publiquen noves novel·les sobre el conflicte espanyol, i totes elles s'agrupen sota un tractament concret del passat. El passat és descrit com un passat deslligat del present, un passat mitificat o distant que nega el pes que ha tingut en la construcció del present. El que ens interessarà doncs a partir d'aquí és veure com en la matriu del capitalisme avançat, la història ha passat a ser una mercaderia més, que es regeix per les lògiques del mercat. Hi ha hagut una literaturització que ha apagat el potencial crític i revolucionari de la literatura i que ha oblidat la seva capacitat per qüestionar el relat hegemònic del nostre passat i present.

4.1 LA MERCANTILITZACIÓ I CONSTRUCCIÓ POSTMODERNA DE LA HISTÒRIA

4.1 La qüestió de la postmemòria en la nova narrativa guerracivilitista

L'any 1978 s'estrenava a la cadena estatunidenca *NBC* la sèrie *Holocaust*, una ficció històrica que girava al voltant de dues famílies alemanyes: una jueva i l'altra amb un membre integrant de les SS. La producció explicava a través de la història de les dues famílies el genocidi jueu durant el nazisme. La sèrie esdevindria ràpidament un èxit a escala nacional i internacional i

va provocar un gran debat al voltant del tractament que es feia del genocidi i la possible trivialització i despolitització d'esdeveniments històrics com l'Holocaust (Quílez Esteve, 2014). Una de les crítiques més contundents a la ficcionalització americanitzada del genocidi va ser la d'Elie Wiesel, un escriptor i supervivent dels camps d'Auschwitz y Buchenwald. Una altra gran crítica al voltant de la ficcionalització despolititzada va ser publicada a *The New York Times* per John J. O'Connor, qui definiria la sèrie de la següent manera: «Untrue, offensive, cheap: as a TV production, the film an insult to those who perished and to those who survived.» (O'Connor, 1978).

D'entre els diferents estudis sorgits a partir de l'estrena d'*Holocaust*, en destaca un estudi al voltant de la noció de la memòria generacional o la postmemòria, un concepte encunyat per Marianne Hirsch i recollit a «Family Frames: Photography, Narrative and Posmemory» (1997):

Postmemory characterizes the experience of those who grew up dominated by narratives that preceded their birth, whose own belated stories are evacuated by the stories of the previous generation shaped by traumatic events that can be neither understood nor recreated (Hirsch, 1997: 22).

Laia Quílez Esteve a «Hacia una teoría de la posmemoria. Reflexiones en torno a las representaciones de la memoria generacional» (2014) reflexiona sobre el concepte de la postmemòria i argumenta que el nostre present és un moment històric travessat per eixos com la commemoració, la globalització i el domini de les polítiques neoliberals. Aquests eixos estarien generant noves òptiques per pensar i representar aquelles memòries individuals i col·lectives que prèviament havien estat silenciades pels discursos totalitzadors de la memòria hegemònica. En aquesta mateixa línia, però pensant concretament en les formes de transmissió cultural de la postmemòria, Hirsch argumenta que hi ha implícit un discurs del passat que s'allunya de l'automatisme acrític i que engega a la vegada un procés de revisió del present actual i les estructures de les nostres societats. Segons aquesta definició, les noves novel·les sobre la Guerra Civil serien produccions de postmemòria, però per determinar que funcionen segons aquest principi revolucionari, cal veure si s'hi troba el potencial de revisió i crítica del passat i el present que segons Hirsch es troba implícit en les produccions de la postmemòria.

En un primer moment, que el gruix de novel·les del corpus guerracivista es consolidés en el context del reclam per una memòria històrica, dugué a pensar que aquesta nova novel·la es presentava com una eina de qüestionament i recuperació del passat enterrat des d'una perspectiva crítica amb el present i la configuració del nou Estat. Aquesta idea d'una narrativa de postmemòria revolucionària lligaria amb l'operació que Hirsch proposa que duen a terme

les obres de la memòria generacional, però aquesta qüestió ha estat posada en dubte en els últims temps per crítics com David Becerra. L'autor a *La guerra civil como moda literaria* proposa una posició diferent i diu convocant la proposta de ruptura del *continuum* històric explicada per Walter Benjamin⁵ que aquestes novel·les no busquen congregar als morts perquè no tenen en el seu projecte ideològic dinamitar el present, i que, per tant, treballen amb una representació del passat estèril. El que es planteja és que les noves novel·les de la Guerra Civil juguen a reforçar la ideologia de la reconciliació mitjançant una literaturització de la història despolititzada i a ideològica. Hi ha en elles un distanciament del passat per mitjà d'una distorsió del present i es reproduïx de manera subtil l'herència franquista que es mantingué emmascaradament a través de la Transició, herència encara ara articula el nostre temps present.

4.2 La fi de la història i el pensament postmodern

L'any 1989 Francis Fukuyama publicava l'article «End of history» a *National Interest* reformulant posteriorment la tesi al llibre *The End of History and the Last Man*. Fukuyama explica que el liberalisme econòmic i polític, una proposta Occidental, ha arribat l'estadi en el qual s'ha imposat a la resta del món. Hi ha hagut una erradicació d'ideologies alternatives, i d'aquesta manera, hauríem arribat a la fi de l'evolució de pensament, i en termes hegelians, el fi de la història (Fukuyama, 1989). A partir d'aquí, per entendre sobre quines bases reposen les novel·les guerracivilitistes dels últims anys i com es relacionen amb el *boom* memorialístic analitzat, cal situar-les en aquest marc ideològic i cultural concret. Segons Fukuyama l'estadi de la «Fi de la història» no podia ser sinó liberal i proposa que les nocions de llibertat i democràcia són constitutives del liberalisme i la seva forma de govern, i aquesta organització és segons ell l'única aspiració coherent per governar i permetre la convivència de les diferents cultures i societats humanes (Becerra Mayor, 2015). Fukuyama argumentarà que és impossible o gairebé impossible imaginar una forma d'organització amb valors millors que els del capitalisme avançat. Si partim d'aquesta idea, el capitalisme és aquell sistema perfecte en què s'han resolt les alternatives de pensament i organització econòmica perquè no hi ha cabuda per imaginar cap alternativa millor a la qual ha estat proposada pel mateix capitalisme. Així doncs, al segle XX s'hauria derrotat qualsevol oposició al sistema capitalista liberal, i segons el teòric Fredric Jameson, un cop erradicada l'oposició, s'hauria configurat el que ell denomina l'era postmoderna, definida per ser la forma més pura de capitalisme que ha existit mai (Jameson,

⁵ El trencament del *continuum* històric és proposat per Walter Benjamin a *Tesis sobre la filosofia de la història* (1940) com una manera de dinamitar la il·lusió de continuïtat lineal històrica per incloure en el gran relat històric les veus dels vençuts i els oblidats en el passat.

1991). Aquesta noció de present inqüestionable i acabat en termes ideològics és una peça clau per comprendre de quina manera la literatura i les arts han estat en els últims anys posades al servei de la ideologia hegemònica. Així, el pensament de Fredric Jameson ens permet una lectura concreta de les noves novel·les de la Guerra Civil on el capitalisme avançat hauria configurat la nostra experiència de la història i les propostes culturals. A partir d'aquí, per pensar com opera la nova narrativa de la Guerra Civil només es pot fer a la llum del context al qual pertany: el context postmodern.

La postmodernitat com a concepte ha resultat des dels seus inicis oberta a discussió negant-se a una definició tancada (Vattimo, Dussel & Hoyos Vásquez, 2002), i cal matisar a quina noció de postmodernitat s'adhereix aquesta nova narrativa. Fredric Jameson publicà l'any 1984 a *New Left Review* l'assaig *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism* on va fer un estudi del fenomen de la postmodernitat i com està intrínsecament lligada a les lògiques del capitalisme avançat. Segons Jameson, en el context postmodern totes les accions humanes estan lligades i travessades per la lògica del capital sense distinció, i el capitalisme ha esdevingut una totalitat hegemònica i globalitzadora que regeix les estructures del món. David Harvey (1988) per altra banda, defensà que no es pot pensar la postmodernitat com un mer trencament estètic amb la modernitat, sinó que tal com explica Jameson la lògica postmoderna és aquella que es presenta completament entrelaçada amb les estructures del capitalisme. Jameson a més afegirà el següent:

Las premoniciones del futuro, ya sean catastróficas o redentoras, han sido sustituidas por la convicción del final de esto o aquello (el fin de la ideología, el arte o de las clases sociales, la crisis del leninismo, la socialdemocracia o el Estado del bienestar, etc.,etc.): tomados en conjunto, todos estos fenómenos pueden considerarse constitutivos del (...) posmodernismo. (Jameson, 1991: 9)

Des d'aquesta perspectiva, la postmodernitat, així com «La Fi de la Història» es presenten com l'erradicació de la possibilitat de diferència dels diferents sistemes socials i econòmics possibles duent a l'imperi del capitalisme, sota el qual, qualsevol producció, artística o no, esdevé mercaderia. D'aquesta manera, les novel·les de la Guerra Civil es presenten com a produccions profundament arrelades a les estructures ideològiques del present que contribueixen a una desactivació crítica mitjançant recursos formals i argumentals que reforcen la ideologia del present com la millor de les alternatives possibles.

4.3 El mirall postmodern i la desactivació crítica en la nova narrativa de la Guerra Civil

Una altra de les tesis que proposa Jameson a *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism* Jameson té a veure amb les creacions artístiques de la postmodernitat i l'era del capitalisme avançat i la necessitat de pensar-les segons de la metàfora del mirall. L'autor argumenta que les produccions inserides en aquesta era, ofereixen una imatge fragmentària i desorientadora de la realitat a la vegada que es presenten tancades sobre si mateixes, impeding que allò que es troba fora hi accedeixi. Per entendre aquesta teorització, Jameson planteja una comparativa entre l'operació que duen a terme les obres postmodernes i l'*Hotel Bonaventura* de Los Angeles i d'altres construccions arquitectòniques postmodernes com el *Beaubourg* de París o l'*Eaton Center* de Toronto. Jameson argumenta que la façana de vidre reflector que recobreix l'*Hotel Bonaventura* repel cap enfora la ciutat a la vegada que el seu interior laberíntic genera en els individus la sensació de la desorientació. Aquesta experiència els fa incapaços d'entendre la realitat que els envolta, desconnectant-los de la possibilitat de comprendre i proporcionant-los una idea vaga del seu voltant.

A partir d'aquest moment en què s'establí una ideologia hegemònica basada en l'erradicació de les alternatives històriques, la representació del passat espanyol ha seguit un camí molt proper al que descriu de Jameson. Les produccions sobre la memòria i la Guerra Civil, s'inscriuen en aquesta estètica postmoderna, que com l'autor explica, tendeix a oferir una imatge desorientadora de la realitat, tancant-se en si mateixes i desconnectant-se de l'acció política transformadora. La manca d'orientació en la història i el món hauria promogut la proliferació de representacions que no permetrien que els lectors es fessin càrrec del lloc que ocupen en el món i en la història, evitant a la vegada una revisió que segons Becerra (2015) dinamitaria el nostre present. El passat es presenta aïdeològic i despolititzat, i entrem en contacte amb infinitud d'històries heroiques, romàntiques i familiars on la guerra és present, però els motors del conflicte no són qüestionats ni exposats. No hi ha una exploració dels motius socials, polítics i econòmics que van dur al conflicte i d'aquesta manera el passat de la societat espanyola es mostra distant, mitificat i incompreensible des d'un present tancat en si mateix. Per altra banda, el present es distorsiona en nom de la reconciliació i s'evita una crítica al context social actual, produint així una desactivació de la mirada política del lector. Almudena Grandes a la «Nota de la autora» de la novel·la *Inés i la alegría* escriu el següent: «nunca habría llegado a ser posible en la España aburrida y democrática, desde la que yo puedo permitirme el lujo de evocarla» (Grandes, 2010: 720–721). Grandes és coneguda pels *Episodios de una guerra interminable*, i si bé en les seves novel·les es fa present la revisió del passat, la

reafirmació del present com el millor dels possibles és també un tret característic i innegable de la seva narrativa. Una de les altres novel·les d'*Episodios de una Guerra interminable, La madre de Frankenstein* (2020), acaba amb la publicació d'una obra escrita per Germán Velázquez, protagonista de la novel·la, qui explica anys després de la mort del dictador, totes aquelles febleses i problemes de l'Espanya franquista a partir de les seves vivències personals. En el moment de la publicació, el nou context democràtic s'assumeix com un present reformat que ja no necessita una postura crítica o revolucionària envers l'estat espanyol. El present s'ha emancipat del passat: «Frente a él, yo parecía, hasta para mi mismo, una versión caducada del mismo modelo, un rojo antiguo, bien afeitado, con su traje, su corbata, sus buenos modales» (Grandes, 2020: 449).

En considerar l'assumpció d'un present tancat com a punt de partida de les nostres novel·les, resulta rellevant la teoria de Mijaíl Bajtin plantejada a *Épica y novela. (Acerca de la metodología del análisis novelístico)* recollit dins de *Teoría y estética de la novela* (1989), on proposa que el gènere novel·lístic neix com una forma oberta i dialògica pensada per representar la problemàtica de la vida i la societat i nodrir-se del conflicte, la pluralitat de veus i les tensions concretes de cada moment històric. Segons l'autor, la novel·la és un gènere que no té cabuda en un context tancat i resolt, ja que el seu motor és precisament la diversitat de veus i conflictes i la inestabilitat del món a representar. Per tant, si s'assumeix que la novel·la necessita conflicte per existir, i el nostre present és defensat com un present tancat i perfecte, és la mirada al passat l'única que ens ofereix una llavor prou fèrtil per fer créixer un relat fructífer? La novel·la guerracivilista dels últims anys ha actuat moguda per aquesta idea i el gran èxit del nou corpus literari presenta el triomf del discurs hegemònic del nostre present. Sorgeix aleshores la següent pregunta: ha entrat la literatura guerracivilista en un cercle viciós, on el discurs hegemònic n'impulsa la producció, alhora que aquest discurs es construeix i reforça a partir de les mateixes produccions literàries? La percepció de la contemporaneïtat com la «Fi de la Història» mitifica segons Becerra (2015) el nostre passat desconnectant-lo d'un present que si revisés el seu lligam amb el passat permetria dinamitar les estructures sobre les quals se sustenta l'estat democràtic espanyol, un estat basat en la noció d'un present aconflictiu, construït a partir del relat de la Transició:

Una vez (...) interiorizado y asumido el carácter *aconflictivo* de nuestro presente, se puede permitir el lujo de no hablar de su tiempo histórico –un presente en el que no pasa nada– para mirar hacia un tiempo pasado donde todavía reside la acción, el conflicto, un futuro todavía por construir y, en definitiva, la posibilidad de escribir una novela (Becerra Mayor, 2018: 23).

5. LA LITERATURITZACIÓ DE LA HISTÒRIA EN LA NOVA NARRATIVA DE LA GUERRA CIVIL

Les disciplines d'Història i Literatura han estat tradicionalment pensades segons la distinció entre les nocions de veritat i la versemblança que s'enfilen a l'Antiguitat. A la *Poètica* (2003), Aristòtil va oferir una distinció fonamental entre Poesia i Història en funció de la forma de veritat que oferien, i entenent la Poesia com a Literatura, aquesta disciplina va quedar assenyalada com una pràctica que lluny d'explicar el que havia passat, havia d'explicar el que podria haver passat. Les nocions de veritat i versemblança, objectivitat i subjectivitat van marcar les dues disciplines generant una distància conceptual entre elles, i la Història va passar a ser compresa com la pràctica lligada a l'objectivitat i la Literatura a l'expressió de la vida. Keith Tomas però, proposa que la Història té la capacitat de dissoldre's i incorporar-se en les escales i obertures dels relats literaris funcionant com a artefacte per interpel·lar el lector (Fonseca & Paz De Hoz, s. f.). Per altra banda, a «El discurso de la historia» (1994) Roland Barthes va teoritzar sobre el funcionament de la narració historiogràfica contemporània subratllant-ne la voluntat de fer intel·ligible la història i el passat. Barthes parla d'un anivellament de la història amb el mite o la falla, construccions ordenades de la realitat, en un context de postmodernitat on la possibilitat de teixir un discurs totalitzador ha desaparegut i el present es presenta fragmentari. Un cop assumida la impossibilitat de reconstruir la història, aquesta ha estat transferida a la literatura, i hem assistit al que Jordi Font (2004) ha definit com la literaturització de la història; remarcable a la novel·la de la Guerra Civil dels últims anys.

La voluntat de dissoldre les fronteres entre ficció i realitat o literatura i història es fa visible en la narrativa guerracivilista i les històries narrades són sovint encreuaments de fets històrics documentats amb elements ficcionals pensats per lligar l'argument i generar l'atractiu de l'obra. Fins i tot en les novel·les on la referenciació de fonts que recolzen els fets històrics narrats és constant, com en el cas de *Trece Rosas Rojas: La historia más conmovedora de la guerra civil* (2007) de Carlos Fonseca, la ficció pren el paper important d'omplir aquells buits on l'argument no pot recórrer a la història perquè o bé, no hi ha fonts a les quals recórrer o bé per jugar, tal com havia dit Keith Tomas, amb l'element literari o ficcional com a eina per interpel·lar al lector. Ara bé, tot i ser visible i conegut el joc de la literaturització de la història que duu a terme aquesta narrativa, la qüestió del «relat real» és proposada amb recurrència. Javier Cercas dirà diverses vegades després de la publicació de *Soldados de Salamina* que el relat escrit és real (Ogno, 2019), discurs que també veiem inserit dins de la mateixa novel·la: «el libro que iba a escribir no era una novela, sino solo un relato real (...) con hechos y

personajes reales» (Cercas, 2001: 52). És innegable que hi ha un referent històric documentat en la novel·la, però seria dir massa negar qualsevol entrada de la ficció en el relat:

Lo cierto es que esta idea presentaba una aparente paradoja: mientras efectivamente el trabajo de escritura del Cercas personaje procesaba los diferentes materiales ‘reales’ —bibliografía, documentos de archivo, fotografías, testimonios— para reconstruir narrativamente unos hechos que habían ocurrido hacía sesenta años, las experiencias de ese personaje —su situación personal, su encuentro con Bolaño, la entrevista con Miralles...— pertenecían al terreno de la ficción, aunque presentaban la apariencia de un ‘relato real’, y así podía ser entendido por los lectores (Peris Blanes, 2012: 2).

Per altra banda, Almudena Grandes va parlar també de la qüestió de la veritat i la versemblança en les seves obres, fent referència al tipus de discurs i veritat a la qual el novel·lista s’adscriu. L’autora, a l’entrevista «Todos los seres humanos somos capaces de lo mejor y de lo peor» (2018) argumentà que el novel·lista i l’historiador són com dos cotxes que es creuen en direccions contràries per la mateixa carretera a la mateixa velocitat, i que: «En este país, yo corro el riesgo de que alguien me diga que mi verdad histórica no es la verdad histórica. Eso pasa. Pero yo tengo una mochila llena de datos y de nombres.» (Jaeckel, 2018: 8). Ara bé, fins i tot si s’assumeix que les novel·les de la Guerra Civil dels últims anys, es recolzen en dades històriques i fonts documentades, no es pot oblidar que estan vehiculades per l’argument, els personatges i les situacions fictícies en què aquests fets s’emmarquen. El risc que es corre, és el d’assumir qualsevol relat com una veritat absoluta, ja que en les escletxes del relat real, és on s’inserirà la ficció, una ficció que com hem vist, duu amb ella el rastre de la ideologia hegemònica reforçada a través de les paraules de l’autor (Peris Blanes, 2012).

Roland Barthes a «L’efecte de la realitat» (1968) plantejava que aquells detalls que semblen insignificants en les narracions realistes, no tenen una funció narrativa determinada, però permeten el que ell anomenà «la il·lusió de la realitat». Jaume Peris Blanes (2011) proposa que la narrativa actual guerracivilista juga amb aquesta il·lusió de realitat a partir de l’efecte de la memòria. L’ús d’expressions, i recursos narratius concrets funcionen com a simbologies d’un passat «real» tot i ser construccions fictícies. És a través d’aquests dispositius que es difuminen les fronteres entre la història i la ficció duent a l’escriptura d’històries marcades per la seva suposada factualitat total. És, per tant, a través de les escletxes del relat real per on s’infiltra la ficció i la ideologia del consens. L’efecte de la memòria genera una garantia de factualitat, però actua a la vegada com a eina de despolitització que enforteix les bases de la visió reconciliadora i emotiva del passat, aïllant el present i blindant-lo darrere una cuirassa emotiva que n’impedeix la revisió.

Se añade otro elemento que no puede faltar en toda narración que quiera presentarse como un bocado tierno y sabroso, fácil de comer: el niño (...), el abuelo, el niño, todo en un enterino

rural y de posguerra. Solo nos falta una mascota (...) para que terminemos de componer una bonita foto en sepia (Rosa, 2007: 378).

Les qüestions fonamentals a partir d'aquí seran les següents: es pot afirmar que les novel·les de la Guerra Civil contribueixen a una tasca de reflexió i recuperació històrica, o per contra, l'emascaren? De quina manera la literaturització de la història es presenta com una reescriptura ficcionalitzada de la història, on la ideologia de la reconciliació pren força pel mitjà d'un discurs despolititzat i mitificat del passat? Quins han estat els mecanismes mitjançant els quals es construeixen relats que tenen com a tasca última reforçar el discurs del present estatal com un fet aïllat del passat conflictiu?

5.1 Narratives de la memòria: Estratègies literàries en la representació aideològica i despolititzada de la Guerra Civil

El discurs hegemònic del present espanyol es construí durant la Transició espanyola sobre la base de la ideologia de la reconciliació, un relat despolititzat del passat conflictiu del país dut a terme a través d'una equiparació moral dels diferents actors històrics, és a dir, a través del relat de l'equidistància (Peris Blanes, 2011).

Per parlar de l'equidistància que proposen les novel·les del corpus de la Guerra Civil, cal primer veure sobre quina base es construeix el relat del conflicte bèl·lic en aquesta narrativa. Moltes de les novel·les en qüestió, han jugat de manera conscient o inconscient a reproduir els mites franquistes que «justificaren» el cop d'estat de 1936 i la posterior dictadura. La Segona República ha estat descrita en moltes de les obres d'aquest corpus literari únicament segons la necessitat d'explicar els motius que dugueren a la guerra, anul·lant la seva autonomia històrica i reduint-la a mer antecedent de la Guerra Civil. Aquesta operació ha suposat la liquidació dels atributs i mèrits propis de la República reforçant l'imaginari col·lectiu dels anys republicans com un període de disbauxa inestable que «necessità» el cop d'estat per assolir un posterior ordre. S'ha construït una relació causa-efecte que reforça la idea de la Guerra Civil com un inevitable efecte de la conflictivitat de la República, que amaga tots aquells avenços assolits en els anys republicans:

Almudena Grandes, por citar otro ejemplo muy claro, propone una visión de la República lúdica, festiva y sobre todo moderna, cuya modernidad de costumbres provocará la reacción de los sectores más tradicionalistas de la sociedad española que habrá de conducir al país al estallido de la Guerra Civil (Becerra, 2015: 48).

Sobre la base de la República com a únic antecedent i motivació de la Guerra Civil s'insereix el relat de l'equidistància, proposada a *La Guerra Civil como moda literaria* com una de les grans estratègies que permeten la liquidació de la historicitat en la literaturització de la guerra.

Aquesta teoria se sosté sobretot a partir del relat dels dos bàndols enfrontats, ara bé, una revisió crítica d'aquesta idea duu a la següent pregunta: un govern legítim pot considerar-se un bàndol? Carmen Negrín a les IX Jornades sobre la cultura de la República diria que no: «Bando? ¿Dos bandos? Un gobierno no es un bando» (Negrín, 2012: 114). L'equidistància inserida en la novel·lització de la Guerra Civil, per tant, ha generat un discurs de la conflictivitat donada en el període de la guerra basada en una equiparació i generalització de culpes entre els dos bàndols, situant els crims i conflictivitats de les forces lleials a la República sobre l'esquena del Govern republicà. La simetria entre els dos bàndols, s'ha inserit de diverses maneres dins de la literatura de la Guerra Civil, però veiem sovint una simetria proposada a través d'imatges contraposades que suggereixen o bé culpa o bé conseqüències igualades per a ambdós. A la nota de l'autor de *Recordarán tu nombre* (2017) trobem el següent fragment que refereix a dos soldats de bàndols diferents:

Como ésta no es una novela de intriga, podemos aclarar desde ya lo que finalmente ha de ocurrir: los van a fusilar a los dos, en esa Barcelona por cuya posesión se enfrentan (...) Los dos al lado del mar, aspirando como último aire la brisa del Mediterráneo, junto al que no nacieron (Silva, 2017: 11).

Becerra (2015) assenyala que l'estratègia que generalitza culpes entre el bàndol que esdevindria Govern franquista i el que havia estat el Govern republicà, neteja la imatge dels qui constituïrien les institucions franquistes per mitjà del contrast amb la conflictivitat i els crims atribuïts al Govern Republicà. Si bé es donaren crims en mans dels «rojos» és propagar la mentida atribuir aquests crims al Govern legítim republicà. Becerra a més remetrà a un seguit de novel·les com *Donde nadie te encuentre* (Giménez Bartlett, 2011), *Dime quién soy* (Navarro, 2010) i *Tu rostro mañana* (Marías, 2002–2007) que insereixen la ideologia de l'equidistància dins dels seus textos generant una simetria entre víctimes i botxins:

No resulta difícil localizar en las novelas que sobre la Guerra Civil se escriben en la actualidad sentencias del tipo «en esta guerra y posguerra se han cometido muchas atrocidades por ambos bandos. Repito: por «ambos bandos», extraïda de la novel·la *Donde nadie te encuentre* de Alicia Giménez Bartlett; o en *Dime quién soy* de Julia Navarro: «¿Asesinos? Sí, en este país hay y han habido muchos asesinos, pero no solo los nacionales, no, también los otros han matado a muchos inocentes». También Javier Marías habla en *Tu rostro mañana* de que el terror era el «mismo en ambas zonas, en siniestra simetría demente» (Becerra, 2015: 115).

Una altra estratègia per la liquidació de la historicitat en la literaturització de la Guerra Civil ha estat la reducció del conflicte al fratricidi. El relat fratricida és el que ha generat la concepció de la guerra com un conflicte entre germans, duent a la liquidació de les causes històriques i polítiques que mogueren a cadascun dels sectors. Un tòpic fet servir per metaforitzar aquesta idea de l'enfrontament entre germans ha estat el dels germans Machado, que veurem a *Soldados de Salamina*:

Poco después de la muerte de Antonio, su hermano el poeta Manuel Machado, que vivía en Burgos, se enteró del hecho por la prensa extranjera. Manuel y Antonio no solo eran hermanos: eran íntimos. A Manuel la sublevación del 18 de julio le sorprendió en Burgos, zona rebelde; a Antonio, en Madrid, zona republicana. Es razonable suponer que, de haber estado en Madrid, Manuel hubiera sido fiel a la República; tal vez sea ocioso preguntarse qué hubiera ocurrido si Antonio llega a estar en Burgos (Cercas, 2001: 25).

A l'obra *Recordaran tu nombre* veiem altra vegada aquesta operació però aquesta vegada per via dels dos avis; el matern i el patern del protagonista:

En mi percepción de aquellos oscuros años y aquel lúgubre episodio que fue la fractura de mi país en una guerra fratricida pesan mucho las impresiones y la perspectiva que de ella tuvieron mis dos abuelos. Es bueno preguntarse, antes de juzgar a otros, qué habría hecho uno en su lugar, de verse sometido a idénticas circunstancias (Silva, 2017: 12).

Si bé la Guerra Civil va enfrontar en molts casos famílies senceres, amics i gent propera, es podria pensar que la reducció generalitzada del conflicte al fratricidi és simptomàtica de la voluntat de descausalitzar i deshistoritzar. Aquesta despolitització del conflicte es donarà no només a través del relat fratricida sinó també a través del discurs d'una desconexença generalitzada. Peris Blanes (2011) remet a *La Vaquilla* (1985), una pel·lícula en aquest cas, en la que impera el desconexement per part dels soldats dels motius pels quals lluiten, despolititzant la guerra a la vegada que generant una equiparació de culpes basada en la ignorància.

La guerra es presenta d'aquesta manera com un «accident» on no hi ha cabuda pel discurs o interessos polítics que dugueren al conflicte. Es dibuixen personatges inconscients i naïfs que protagonitzen les novel·les dibuixant una Espanya de principis de segle purament desinformada i moguda per causes alienes als seus individus, per accidents com la mateixa guerra. Es construeixen soldats aideologitzats que sols es troben adherits a un bàndol o altre per qüestions de sort o lloc on resideixen en el moment del cop d'estat. Aquesta imatge nega la implicació dels agents històrics en la guerra, nega els motius de la sublevació i nega la implicació conscient de defensa del Govern republicà. La mateixa referència als germans Machado a *Soldados de Salamina* i el seu posicionament en un bàndol o altre de manera purament atzarosa reforça aquesta idea d'una lluita aideològica: «tal vez sea ocioso preguntarse qué hubiera ocurrido si Antonio llega a estar en Burgos» (Cercas, 2001: 25).

Dos anys després de la publicació de *Soldados de Salamina*, l'any 2003 es publicava *La mula*, una novel·la de Juan Eslava Galán, que en els paratextos deia escriure una novel·la que desmitificaria la Guerra Civil, però que acabava engegant un seguit de mecanismes que dugueren a una despolitització de la guerra per mitjà d'aquest personatge desinformat i innocent. En el personatge principal veiem com es desdibuixa la figura del falangista per passar

a construir-se la imatge d'un home sense conviccions polítiques fermes que està posicionat a la guerra de manera accidental. En un punt de la novel·la, es barregen en el poble en un dia de permís soldats d'ambdós bàndols que acaben forjant amistats entre ells. En aquest episodi els d'un bàndol tenen paper, però s'han quedat sense tabac, i els de l'altre bàndol tenen tabac però no paper, i això els duu a una entesa que semblava predestinada (Becerra, 2015). Aquest plantejament pot ser pensat com el mecanisme que insereix la idea que quan la guerra es posa en pausa, els humans estan predestinats a veure's en els ulls de l'altre i reconèixer-se, però més enllà d'això aquesta qüestió assumeix el conflicte com a accidental i duu a una despolitització de la Guerra Civil. Ara bé, assumir la despolitització del conflicte en la literatura guerracivilista duu a la següent pregunta: Què és allò que queda amagat darrere el discurs de la desconexió i la guerra com a esdeveniment accidental?

La visió fraticida de la guerra i dels crims comesos és la peça clau per aniquilar el component polític i social, i substituir-lo per aquelles històries personals, que veiem narrades en la nova literatura guerracivilista, mogudes per pulsions irracionals com la venjança o l'odi. Aquestes categories han de poder ser estudiades com a resultats del conflicte, però no com el motor o les causes que l'engegà: «Confundir las causas con las consecuencias, lo determinante y lo determinado, puede provocar un falseamiento total o parcial del objeto histórico.» (Becerra, 2015: 131). A la revisió de *La mala memoria* (Rosa, 1999) que trobem a *Otra maldita novela sobre la Guerra Civil* Isaac Rosa qüestiona un dels episodis de la seva anterior novel·la, argumentant que la seva, com moltes de les novel·les de la Guerra Civil presenten un punt feble que es troba en l'explicació de les causes dels crims i conflictes:

Para comprender la matanza, nos metemos en el terreno de las venganzas personales, el odio acumulado, el cainismo, el rencor (...) Porque, por supuesto hubo en la guerra civil asesinatos por rencor, por cuentas pendientes. Muchos. Pero sobre todo (...) por motivos ideológicos, la decisión de eliminar físicamente al enemigo político. Explicar la represión en clave de venganza es una forma de exculpar, de rebajar responsabilidades, mediante la disolución de la responsabilidad principal (la de Franco y los suyos) en una multitud de pequeñas responsabilidades individuales, privadas. (Rosa, 2007: 300).

Definir el conflicte bèl·lic espanyol com un enfrontament entre germans desdibuixa no només la situació política i social de l'Espanya del moment sinó també el context en el qual es trobava l'Europa de principis del segle XX. La Guerra Civil va ser l'assaig a escala menor dels conflictes i guerres que es donarien poc després a l'àmbit europeu en un moment en què el feixisme anava en alça, culminant finalment l'any 1939 en la Segona Guerra Mundial: «Con ello se pretende ocultar que la sangrienta guerra civil fue impuesta al pueblo español por el fascismo nacional y extranjero» (Sánchez Vázquez, 1995: 26).

6. CONCLUSIONS

El present treball partí d'una primera hipòtesi que plantejava que el gruix de novel·les guerracivilistes actuals sembla treballar críticament per la recuperació de la memòria històrica, però que realment duu a terme una operació contrària. La tesi central, de fet, proposava que aquestes novel·les encapsulen la història i eviten una revisió real de les estructures històriques i polítiques del present i del passat bloquejant així una recuperació compromesa de la memòria silenciada de l'estat espanyol.

Partint, doncs, d'aquesta primera idea, al llarg del treball s'ha analitzat el gruix de novel·les del corpus de la Guerra Civil a partir del 2001, i s'ha discutit el seu possible compromís amb la memòria històrica. Amb l'objectiu de realitzar tal operació s'ha dut a terme un estudi comparatiu i un buidatge de les diferents obres literàries, fonts de crítica literària i crítica històrica. S'han llegit i discutit a crítics, historiadors i autors com David Becerra, Peris Blanes, André-Bazzana, Javier Cercas i Almudena Grandes. A la present monografia s'han analitzat certes qüestions que han acabat vertebrant-ne l'estudi. Si de la hipòtesi inicial se'n desprenia el plantejament que el conjunt d'obres literàries seleccionades encapsulaven la història i en desactivaven el potencial crític i revolucionari, per dur a terme la pertinent avaluació crítica, s'ha analitzat quina relació manté aquest nou corpus guerracivilista amb el passat al qual referencia i amb el present el qual n'és l'hereu.

En primer lloc, per discutir quina és la relació de la narrativa guerracivilista actual amb el present espanyol, s'ha fet un buidatge de diferents fonts i autors que han permès contextualitzar i endreçar les estructures del present occidental com un present articulat a partir de les premisses del capitalisme avançat. Per analitzar la relació que mantenen les obres analitzades amb el present estatal, han estat claus les nocions de la Fi de la Història de Francis Fukuyama i la concepció de la postmodernitat de Fredric Jameson. A partir d'aquestes teories i encreuant-les amb els plantejaments de David Becerra a *La guerra civil como moda literaria* (2015), hem pogut determinar que la ideologia característica de les obres analitzades parteix de la concepció que es té del present com a inqüestionable i acabat en termes ideològics. Fukuyama havia determinat que el nostre present, dominat pels valors del capitalisme avançat, era el millor de les alternatives possibles, i aquesta qüestió ha estat fonamental per entendre de quina manera la literatura ha estat posada al servei de la ideologia hegemònica que s'assenyala en aquest treball com la peça que ha permès una defensa del present estatal com una època idealitzada en contraposició amb el passat del qual es deslliga. Si hi ha un emmirallament amb la imatge del passat, el present estatal és idealitzable, i si bé no es nega la conflictivitat i la guerra que es

visqué, sí que es presenta com a accidental i desvinculable dels seus motius polítics i històrics. Així, el que hem pogut veure és la manera en què el gruix de novel·les analitzades reafirma el present estatal impedit una revisió de l'herència que el passat li ha deixat. Per tant, una de les operacions que haurien dut a terme les novel·les estudiades és el trencament del lligam amb el passat que referencien i a la vegada la seva mitificació, reforçant així un present fruit dels pactes de la Transició espanyola. Tal com s'ha definit al llarg del treball, l'impacte dels consensos fundacionals de la transició democràtica espanyola ha esdevingut clau per pensar com s'ha revisat i reescrit el passat i com s'ha construït el present. El discurs de la reconciliació nacional va ser l'eix fonamental per l'assoliment del nou règim democràtic i aquesta reconciliació s'edificà -tal com s'ha vist que denuncia la ARMH- sobre els pactes del silenci i la desmemòria que permeteren un aïllament i una idealització del present respecte el passat. Aquesta qüestió, com hem vist, lliga amb la proposta de Fredric Jameson, que ens ha permès una lectura concreta de les noves novel·les de la Guerra Civil en què els motors del capitalisme avançat haurien configurat la nostra experiència de la història i haurien permès la mercantilització de les seves propostes culturals sense una necessitat de revisió crítica.

En segon lloc, un cop analitzada la relació de la novel·la guerracivilista actual amb el present, el que s'ha dut a terme ha estat una anàlisi de la seva relació amb el passat. Si a través de Fukuyama o Jameson es planteja que aquesta narrativa idealitza i aïlla el present, la segona operació que s'ha realitzat, i necessària segons Peris Blanes o Becerra per a la reconciliació estatal, ha estat la mitificació del passat i la simplificació de les causes polítiques, històriques i socials que dugueren i articularen la guerra. Per mitjà d'aquests dos autors s'han pogut extreure quins han estat els mecanismes que han col·laborat en aquesta operació i s'ha pogut fer una investigació aplicada a diferents obres seleccionades. A partir d'aquesta anàlisi, s'han identificat tres estratègies narratives recurrents que actuen com a motor per la desactivació crítica: la Segona República com a únic antecedent al conflicte, vist en obres com *Inés y la alegría* (2010) i d'altres obres d'Almudena Grandes, la construcció d'un relat equidistant i simètric, visible a *Soldados de Salamina* (2001) o *Recordarán tu nombre* (2017), i finalment la tematització del conflicte com a fratricidi, assenyalat en obres com *La mula* (2003) o altra vegada *Soldados de Salamina*. Així, aquestes operacions han pogut ser assenyalades com a mecanismes amagats darrera la imatge de la reparació, que han contribuït a reïficar la versió i discurs hegemònic de la Transició, consolidant una memòria històrica domesticada.

Ara sí que es pot assenyalar que la narrativa analitzada, lluny d'impulsar una revisió conscient i crítica, tant del passat com de l'Espanya hereva d'aquest passat, reforça discursos de

reconciliació buida, simplificació moral, històrica i política i espectacularització sensacionalista de la història espanyola. Així, s'ha observat una ficcionalització amb una escassa tasca crítica que sovint passa únicament per reproduir clixés i repetir estructures buides de potencial subversiu, fent del record una mercaderia cultural que treballa a partir de la catarsi emocional que genera en els individus. La Guerra Civil ha estat emprada com un decorat de fons sobre el qual edificar arguments diversos pels quals la guerra ha estat sols un escenari capaç de generar un gran nombre de vendes. El passat ha estat desdibuixat i redefinit permetent així una reconciliació que no exigeix d'una revisió crítica; el present estatal, per extensió, ha estat reforçat per un relat històric domesticat per uns interessos diferents dels de la memòria històrica. Si el passat es desdibuixa o s'edulcora, no es necessita un qüestionament dels processos que dugueren a la democràcia espanyola, i aquest pacte de silenci passa a funcionar de manera retroactiva: el present legitima el passat, i el passat justifica el present. S'ha imposat un relat hegemònic sobre la història que ha permès una continuïtat emmascarada del règim anterior, i la narrativa guerracivilista seleccionada, de manera conscient o no, juga un doble paper: contribueix a desdibuixar del passat i a reforçar el present. Ara bé, per on passa avui el dret a la memòria històrica? I quin impacte ha tingut, i tindrà, aquesta literatura en el relat col·lectiu del passat que s'ha explicat i s'explicarà?

Aquesta monografia presenta així una primera comprovació d'una hipòtesi per la qual s'han seleccionat al voltant de dotze obres literàries, però sense oblidar la magnitud del corpus i les constants publicacions guerracivilistes, podem veure com encara queden línies obertes que permetrien una continuïtat en investigacions posteriors. Com ha evolucionat el relat sobre la Guerra Civil des de la primera narrativa fins a l'actual? Com seria una escriptura realment compromesa amb la memòria històrica de narrar el passat? El canvi serà possible a través d'un gir formal o conceptual o cal desmuntar completament les estructures sobre les quals descansa aquest gruix narratiu? Hi ha alguna via realment capaç i compromesa de literaturitzar la història?

7. BIBLIOGRAFIA

André-Bazzana, B. (2006). Mitos y mentiras de la transición (L. Arencibia Rodríguez, Trad.). El Viejo Topo.

Arce, J. C. (2003). Los colores de la guerra. Círculo de Lectores.

Aristòtil. (2017). Poètica (X. Riu, Trad. i notes). Fundació Bernat Metge. (Obra original escrita ca. s. IV aC.)

Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica. (s. f.). *Inicio*. Recuperat el 13 de juny de 2025, de <https://memoriahistorica.org.es/>

Bakhtín, M. M. (1989). Teoría y estética de la novela: trabajos de investigación (H. S. Kriúkova, Ed.; V. Cazcarra i F. J. Castellanos, Trad.). Taurus.

Barthes, R. (1987). El efecto de realidad. En *El susurro del lenguaje* (pp. 175–190). Paidós. (Obra original publicada el 1968 com “L’effet de réel”.)

Barthes, R. (1994). El discurso de la historia. A *El susurro del lenguaje. Más allá de la palabra y la escritura* (pp. 163–167). Barcelona: Paidós.

Becerra Mayor, D. (2015). La Guerra Civil como moda literaria. *Clave Intelectual*.

Becerra Mayor, D. (2018). La Guerra Civil en la novela española actual: Entre el consenso de la transición y el consenso neoliberal. *Revista Chilena de Literatura*, (98), 73–103.

Benjamin, W. (2007). Tesis sobre la filosofía de la historia. En W. Benjamin, *Iluminaciones* (pp. 253–264). Taurus. (Traducció de J. Aguirre)

Catelli, N. (2002, 9 de novembre). El nuevo efecto Cercas. *Babelia*. El País.

Cercas, J. (2001). *Soldados de Salamina*. Tusquets Editores.

Chacón, D. (2002). *La voz dormida*. Alfaguara.

Chomsky, M. J. (Director), & Green, G. (Writer). (1978). *Holocaust* [Miniserie de televisió]. Titus Productions; NBC.

Dueñas, M. (2009). *El tiempo entre costuras*. Editorial Planeta.

Eslava Galán, J. (2003). *La mula*. Barcelona: Editorial Planeta.

Fernández-Miranda, J. (2015). El guionista de la Transición: Torcuato Fernández-Miranda, el profesor del Rey. Barcelona: Plaza & Janés.

Fonseca, A., & Paz De Hoz, M. (s. f.). *Literatura e Historia: una relación dialéctica / Literature and History: a dialectic relationship*. Guillermo Escolar Editor.

Fonseca, C. (2004). *Trece rosas rojas: La historia más conmovedora de la Guerra Civil*. Temas de Hoy.

- Fonseca, C. (2007). Trece rosas rojas: La historia más conmovedora de la guerra civil. Ediciones Temas de Hoy.
- Font, J. (2004). ¿Está (de nuevo) la historia en pañales? Consideraciones a propósito de una lectura crítica de Soldados de Salamina. *Historia presente*, (3).
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. Free Press.
- García Berlanga, L. (Director). (1985). *La vaquilla* [Pel·lícula]. InCine S.A.; Jet Films.
- Grandes, A. (2010). *Inés y la alegría*. Madrid: Tusquets Editores.
- Grandes, A. (2010–2020). *Episodios de una guerra interminable* [Sèrie de novel·les]. Tusquets Editores.
- Grandes, A. (2020). *La madre de Frankenstein*. Tusquets Editores.
- Greppi, A. (2008). Los límites de la memoria y las limitaciones de la ley. Antifascismo y equidistancia. En J. A. Martín Pallín i R. Escudero Alday (Eds.), *Derecho y memoria histórica* (p. 105–125). Trotta.
- Harvey, D. (1988). *The urban experience*. Blackwell.
- Hirsch, M. (1997). *Family frames: Photography, narrative, and postmemory*. Harvard University Press.
- Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*. Columbia University Press.
- Hubo un tiempo no tan lejano: Peris Blanes, J. (2011). Hubo un tiempo no tan lejano... Relatos y estéticas de la memoria e ideología de la reconciliación en España. 452ºF. *Revista de Teoría de la Literatura y Literatura Comparada*, (4), 35–55.
- Jaeckel, V. (2018). “Todos los seres humanos somos capaces de lo mejor y de lo peor”. *Anuari de Filologia. Literatures Contemporànies*, 8, 217–227.
<https://revistes.ub.edu/index.php/AFLC/article/view/27326>
- Jameson, F. (1984). Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism. *New Left Review*, 146, 53–92.
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism*. Duke University Press.
- Linz, J. J. (1990). Transiciones a la democracia. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, (51), 7–33.
- López Barceló, E. (2018). 40 años de Constitución, 40 años de impunidad. *Nuestra Historia, Revista de Historia de la FIM*, (6), 213–216.
- Moreno Fonseret, R., & Candela Sevilla, V. F. (2018). Amnistía y (Des)memoria en la transición española. e-l@tina. *Revista electrónica de estudios latinoamericanos*, 16(64), 49–60.

Negrín, C. (2012). La memoria revisitada. A J. Rodríguez Puértolas (Coord.), *La República y la cultura* (pp. 114–125). Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.

O'Connor, J. J. (1978, 16 d'abril). TV View: Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction. *The New York Times*.

Ogno, L. (2019). Novela y relato real en Javier Cercas. Monteagudo. *Revista de literatura española, hispanoamericana y teoría de la literatura*, 3.ª época, (24), 113–126.

Peris Blanes, J. (2012). Los agujeros del 'relato real'. Usos del archivo y del testimonio en *Soldados de Salamina* (Cercas/Trueba). *Archivos de la Filmoteca*, (70), 139–150.

Pozuelo Yvancos, J. M.^a (2004). La configuración ética de *Soldados de Salamina* de Javier Cercas. A *Ventanas de la ficción. Narrativa hispánica, siglos XX y XXI*. Península.

Quílez Esteve, L. (2014). Hacia una teoría de la posmemoria: Reflexiones en torno a las representaciones de la memoria generacional. *Historiografías: Revista de Historia y Teoría*, (8), 57–75.

Rosa, I. (1999). *La malamemoria*. Badajoz: Del Oeste Ediciones.

Rosa, I. (2007). *¡Otra maldita novela sobre la guerra civil!* Barcelona: Seix Barral.

Silva, L. (2017). *Recordarán tu nombre*. Ediciones Destino.

Stepan, A. (1986). Paths toward redemocratization: Theoretical and comparative considerations. A G. O'Donnell, P. Schmitter i L. Whitehead (Eds.), *Transitions from authoritarian rule. Comparative perspectives* (p. 64–84). Johns Hopkins University Press.

Sánchez Recio, G. (2004). La persistencia del franquismo en la sociedad española actual. A C. Navajas Zubeldia (Ed.), *Actas del IV Simposio de Historia Actual*, Logroño, 17–19 de octubre de 2002 (p. 93–111). Instituto de Estudios Riojanos.

Sánchez Vázquez, A. (1995). Entre la memoria y el olvido. A M. Aznar Soler (Ed.), *El exilio literario español de 1939* (pp. 23–28). GEXEL.

Terradillos Basoco, J. (2010). La revisión del pasado y la Ley de Memoria Histórica. *Revista Penal*, (25), gener.

Vattimo, G., Dussel, E. D., & Hoyos Vázquez, G. (2002). *La postmodernidad a debate*. Universidad Santo Tomás.

Viñas Piquer, D. (2009). El enigma best-seller: fenómenos extraños en el campo literario. *Ariel*.

Yeste, E. (2010). La transición española. Reconciliación nacional a cambio de desmemoria: el olvido público de la Guerra Civil. *Historia Actual Online*, (21), 7–12.

Referències legislatives

Espanya. Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de Memòria Democràtica. (BOE [en línia] núm. 252, de 20/10/2022). <<https://www.boe.es/eli/es/l/2022/10/19/20/con>>. [Consulta: 5 març 2025]

Espanya. Llei 52/2007, de 26 de desembre, de Memòria Històrica. (BOE [en línia] núm. 310, de 27/12/2007). <<https://www.boe.es/eli/es/l/2007/12/26/52/con>>. [Consulta: 6 març 2025]

Espanya. Llei 46/1977, de 15 d'octubre, d'Amnistia. (BOE [en línia] núm. 248, de 17 de octubre de 1977, páginas 22765 a 22766 (2 págs.) de 15/10/1977).
<<https://www.boe.es/eli/es/l/1977/10/15/46>>. [Consulta 6 març 2025]